

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

С. БОРОВИЙ

НАРИСИ  
З ІСТОРІЇ єВРЕЙСЬКОЇ КНИГИ  
НА УКРАЇНІ

I

(ЄВРЕЙСЬКА КНИГА НА УКРАЇНІ В ДОБУ ХАСИДИЗМУ)



КІЇВ—1925

[002(=92.4)(4.77);

U. lit. Mdr.

725

1.2.

Відбитка з „Бібліологічних Вістей“ № 1-2 (8-9) за 1925 рік.



Київський Окрліт № 11327  
Київ. Друк. Півд.-Зах. зал. ім. Леніна Тираж 250 прим. Зам. № 1552—25.

Stadt- u. Univ.-Bibli.  
Frankfurt/Main

Рукописна книга була розповсюджена в єврейському народньому колі ще задовго до Гутенбергового винаходу \*). Вона, безумовно, була у єреїв більше приступною народній масі, ніж у інших народів. Друкарський верстат єреї дуже рано використали, але щоб не було непорозумінь, як відомо, перші видавці на книжках робили помітку: „розмежено в багатьох списках без усяких чудес“. Перша єврейська друкована книга з'явилася в Італії (1474 р.). Швидко, доволі, густа сітка друкарень покриває майже весь єврейський світ (Іспанія—1485, Португалія—1497, Турція—1503, Франція—1508, Німеччина—1512, Швейцарія—1516, Польща—1534 і т. д.).

Але на Україну єврейський друкарський верстат попадає пізно; тільки в другій половині XVIII століття.

Єврейська Україна уявляє собою низку форпостів східно-європейського єврейства. Хуртовина Хмельниччини, повторні гайдамацькі наскоки, тaborові обставини форпостного життя, мала кількість великих поселень—не створювали сприятливих умов для самостійного культурного будівництва. Єврейська Україна надовго залишається колонією польсько-німецького єврейства. Поміж колонією та мітropolією провадиться без перерви обмін: на захід, у відомі єшиботи Польщі та Німеччини уходить єврейська молодь України, відкіля на Україну приходять відомі та вчені равіни. Єврейські книги у великій кількості ввозяться із-за кордону мандрівними книгарями та знаходять доволі великий збут. Єрей в побуті ніяк не міг обійтися без певної кількості книг. Перша єврейська книга на Україні з'являється, звичайно, з першим єреєм. Невелика кількість письменників—равинів друкарють свої твори за кордоном. Закордонні друкарні (особливо амстердамська) користуються такою широкою популярністю, серед українських єреїв, що перші українсько-єврейські друкарі часто зазначають, що їх книга надрукована „Амстердамськими шрифтами“, а то і просто вводять в непевність недосвідченого читача, зазначаючи неправильно на обгортці книги місце видання: замісць, наприклад, Кореця—Амстердам.

І треба пам'ятати цілком точно: єврейство України в культурному розумінні не уявляло собою чогось відокремленого від решти єврейства. Завжди, навіть в добу найбільшого розвитку єврейського друкарства на Україні, книжки місцевого друку в книгозбирні українського єрея не мали переваги. Транспортування єврейських книжок на Україну ніколи не припинялося; Україна не друкувала найбільш розповсюджених та необхідних книжок. Більш того, в добу історії єврейської книги, що нас тепер цікавить, українські друкарні друкували, головним чином, ті книги попит на які не

\* ) Нарис торкається історії єврейської книги лише Наддніпрянської України.

можна було задовільнити із-за кордону. Таким чином, продукція цих друкарень, яскраво відбиває спеціально самостійні культурні інтереси українського єврейства. В цьому власне особливе культурно-історичне значіння вивчення історії єврейських друкарень на Україні.

З цього видно, що єврейський друкарський верстат з'явився на Україні тоді, коли в загально єврейськім потоці стала помітна



1. Sepher hakonah—Корець, 1784 р. (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

українсько-єврейська течія; коли українське єврейство набуло самостійне культурне обличчя. Це сталося з появою на історичнім коні хасидизму. Єврейська друкарська справа на Україні тісно сполучена з релігійно-громадською боротьбою в оточенні російського єврейства в другій половині XVIII та першій чверті XIX століття.

## I.

Коли-ж з'являється на Україні перший єврейський друкарський верстат? На це питання ще нема можливості дати остаточну відповідь.

Гаркаві гадав, що друкарня в місті Олексениці (західня Волинь) існувала уже в 1760 році<sup>1)</sup>. Він, мабуть, ґрунтувався на запису Беньякоба в його бібліографічному словникові<sup>2)</sup>. Цей запис, можна гадати, помилковий. Є підстави вважати, що друкарня в Олексениці, заснована Цві Моргулісом, почала своє існування з 1767 р.<sup>3)</sup>. Цим роком і треба датувати початок єврейського друкарства на Україні. Друкарня не довго залишалася в Олексениці і в 1776 р. була перенесена до м. Корця (Волинь). Ця друкарня, що була заснована на початку релігійної боротьби, не обминала її. Вона друкувала памфлети



2. Mewasser Zedek—Дубно, 1798 р. (Із збірки Єврейської Державної  
Бібліотеки в Одесі).

проти хасидів, які цими ретельно скуповувалися та знищувалися. Через це в бібліографії занотовано так мало творів цієї друкарні (всього лише коло десятку<sup>4</sup>), виданий нею в 1772 р. збірник антихасидських постанов „Smir haarizim“, що має виключне наукове значення, скоронився тільки в трьох примірниках (British Museum, Bibliotheca Rosenthaliana в Амстердамі, Євр. націон. бібліотека в Єрусалимі<sup>5</sup>).

<sup>1)</sup> А. Гаркави. Из истории культуры рус. евреевъ. „Сборникъ въ пользу науч. еврейскихъ школъ“. Спб. 1896, стор. 105.

<sup>2)</sup> Ozar hasphorim. Вільно. 1880, стор. 86.

3) E. Deinard. Simrath am haorez. New York. 1896, стр. 5; S. Wener  
Bibliotheca Friedlandiana т. I. Спб. 1893—1918. № 298.

<sup>4)</sup> Всі підрахунки видавничої продукції друкарень навів я, головним чином, за словником Беньякоба, що вже застарів (але поки незамінний) і через те не можуть вважатись за цілком точні.

(додаток до Haovar). Петербургъ. 1918, стор. 9.

Треба, між іншим, запам'ятати з самого початку: значна частина продукції друкарень тієї доби до нас не дійшла. Книжки свідомо знищувалися в жорстокій внутрішній боротьбі, гинули пізніше (за Миколи I) в багаттях цензури, падали жертвами різних стихій. Все це, перетворивши ці книжки в бібліографічні раритети, дуже гальмує вивчення їх. Нічим, здається, не визначна „агада“, що була видана в Острозі в 1809 р., відома, наприклад, тільки в одному примірникові, що склонився в єврейській національній бібліотеці в Єрусалимі<sup>1)</sup>.

В 1780 р. з'являється в Меджибожі на Поділлі книга хасидського змісту „Toldoth Jacob Joseph“<sup>2)</sup>. До цього часу хасидські твори розповсюджувалися в рукописах. Революційність цього першого виступу підкреслено тим, що в книзі є відсутні аprobaciї равинів, з'явище виключне. З цього й починається швидкий зрост та розвиток єврейського друкарства на Україні. Не маючи можливості зупинитися, хоча-б коротко, на історії кожної з друкарень зокрема, обмежуєся тут повідомленням списку міст, де друкувалися в ту добу єврейські книги; в дужках зазначені роки функціонування друкарень: Олексенець — Волинь (1767(?) - 1776); Корець — Волинь (1776-1819)<sup>3)</sup>; Меджибож — Поділля (1780(?), 1817 - 1823); Полонне — Волинь (1783 - 1818); Порицьк — Волинь (1786 — 1819)<sup>4)</sup>; Межирів — Поділля (1790 - 1808); Миньківці — Поділля (1790 - 1803); Славута — Волинь (1792 - 1836); Дубно — Волинь (1794 - 1836); Брежець — Волинь (1796—1803)<sup>5)</sup>; Могилів — Поділля (1798 - 1821); Бердичів (1798, 1805 - 1835); Судилків — Волинь (1798-1839)<sup>6)</sup>; Житомир (1804 - 1807); Кременець — Волинь (1805); Білозурка — Волинь (1806 - 1807); Заславль — Волинь (1807); Межиріччя — Поділля (1809 - 1810)<sup>7)</sup>; Калюс — Поділля (1809; 1810); Збриж — Поділля (1812); Радзівілів — Волинь (1814 - 1818); Біла-Церква — Київщина (1817-1824); Богуслав — Київщина (1820).

Список цей неможна вважати повним. Збереглася звітка, про існування друкарень в Межирові (Поділля), Барі (Поділля), Шаргороді (Волинь)<sup>8)</sup> та Янові. Крім того, відомо, що в друкарні в с. Махновці (Київ. губ.) був єврейський шрифт<sup>9)</sup>. Книжок, надрукованих в цих друкарнях, до нас не дійшло. Можливо, що їх треба шукати серед порівнюючи великої кількості книжок, надрукованих під той час на Україні, без зазначення місця видання.

Ця занадто велика кількість друкарень не повинна, однаке, утворювати уявлення, про значну книжкову продукцію єврейської України. В цілій низці цих друкарень було надруковано не більш одного десятку книжок. Про де-котрі з них напевно відомо, що вони спромоглися надрукувати не більш 1—3 книжок (Брежець — 3, Богуслав — 2, Калюс — 1). Тільки де-які спромоглися поширити порівнюючи інтенсивну видавничу діяльність (Полонне, Острог, Славута, Судил-

<sup>1)</sup> S. Wiener. Bibliographie D. Oster. Haggadah. Пет. 1902, № 230.

<sup>2)</sup> Дубновъ. Исторія хасидского раскола. „Восходъ“. 1890. № 4, стор. 93; Венясовъ. оп. cit., s. v.; Дейнандъ „Smir arizim“ New York. 1899, с. XX вважає цю дату фальшивою.

<sup>3)</sup> Венясовъ. оп. cit., стор. 154 помилково зазначає книгу надруковану в Кореці в 1768 р.

<sup>4)</sup> Гаркави. оп. cit., вважає за рік заснування друкарні в Порицьку — 1791 р.; див. однаке Бен'якоб стор. 324, 372, 530.

<sup>5)</sup> S. Wiener. Bibl. Friedl. № 680.

<sup>6)</sup> J. Fürst. Bibliotheca judavica т. II. 1851, стор. 244, помилково, мабуть, заз. книгу надруковану в 1796 р.

<sup>7)</sup> В офіційній записці 1804 р. про друкарні на Україні зазначено, що друкарня в М. заснована в 1756 р. „Кіевская старина“. 1900. № 9, стор. 83.

<sup>8)</sup> Гаркави. оп. cit.; Deinard. оп. cit.

<sup>9)</sup> „Кiev. Стар.“, ibid.

ків та Корець), але і їх річна продукція була надзвичайно низька — в середньому 2—5 книг<sup>1)</sup>. Одна лише друкарня в Судилкові спромоглася в останні роки її існування досягнути рекордних чисел (10—25 назв на рік).

Важко сказати, яким був приблизно тираж виданнів цих друкарень, треба гадати, що він був порівнюючи великий; хитався між 1.000 та 2.000 пр.<sup>2)</sup> У всякому разі, коли друкар в Могилеві (Біло-



3. Beth lehem Jehuda — Полонине 1800 р. (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

русії, де друкарські умови були, приблизно такі-ж, як і на Україні) спромігся надрукувати тільки 450 пр. однієї книги, він вважав необхідним окремо про це повідомити своїх читачів<sup>3)</sup>.

Друкарні доволі часто мандрували з одного місця на друге — про перехід Олексеницької друкарні в Корець ми вже згадували.

<sup>1)</sup> З березня 1799 р. до лютого 1802 р. в єврейську експедицію (цензуру) в Ризі поступила для відзвіту така кількість книг: із Славути — 5; Білоруської та Волин. губ. — 6; Дубна — 2; Острога — 5; Ю. Гессенъ Къ исторії цензуры еврейскихъ книгъ въ Россіи. „Будущность“ т. II. Спб. 1901, стор. 69 пр. 6.

<sup>2)</sup> Такий тираж видання був у ті роки в єврейській друкарні. Львова. Zeitschrift f. Hebr. Bibliographie, VIII 1866 стор. 59.

<sup>3)</sup> „Wiener S. Bibl. Friedl. № 4220.

Зазначимо ще два випадки: Друкарня в Миньківцях була переведена до Білозурки; Цві Могуліс, перший єврейський друкар України, перевів свою друкарню до Литви, в Шклов. Разом з друкарями переїздили також і робітники. В перше десятиліття єврейської книги на Україні друкарі зберегли старий звичай, давно вже забутий за кордоном. Вони часто в кінці книжки наводили прізвища, „з вірою працюючих над святою справою складання“ або „святою справою коло друкарського верстата“<sup>1)</sup>, що брали участь в друкуванні цієї книги. Завдяки цьому, ми тепер маємо можливість не тільки слідкувати за долею деяких з робітників, що мандрували з однієї друкарні до другої, але також дізнаємось про кількість робітників в друкарнях. Вона, правда, в різних друкарнях була різною. В той час, як в маленьких друкарнях було часто небільш одного складача та одного робітника коло верстату, в Корецькій друкарні в 1786 р. було не менш 7 робітників, а в Острозькій 1809 р. не менш 8 (в цю кількість не входить коректор)<sup>2)</sup>. В Славутській та Судилківській друкарнях робітників було значно більше.

## II.

В цих друкарнях друкарське мистецтво не стояло, певна річ, на великій височині. З технічної досконалості своїх видань вони значно гірші за закордоні. Сірий папір, збиті нечіткі шрифти, бідні орнаменти на заголовнім аркуші—все це надає книзі цілком не чепурного вигляду. Працю доводилося провадити в умовах напруженої внутрішньої війни, де книга була майже єдиною зброєю, а друкарні мали значіння фортець.

Збереглося цікаве оповідання фундатора однієї з таких друкарень. Наведу самі короткі уривки з нього:

„Я давно вирішив, улаштувати у себе дома друкарню, щоб надрукувати твори покійного раби Нахмана, згідно з його волею. Однаке, пройшло дуже багато часу, поки в 5579 році (1819) я спримігся з божою допомогою зібрати у наших однодумців невелику суму грошей та набути шрифт і верстат.... Через цілу низку перешкод на протязі всього 5579 та 5580 рр. всі ці приладдя, а також невелика кількість паперу лежала без всякого вжитку у мене дома.... Коли першого Сівана, я повернувся до дому, після об'їзду наших однодумців, мене зараз-же повідомили, що добродія городничого, який був в Брацлаві, перевели до другого міста. Я вважав це за чудо, бо тільки через нього я не міг почати роботу в своїй друкарні.... Кілька тижнів я дуже хвилювався... ціла низка перешкод залишалася до початку діяльності моєї друкарні, та крім того у мене не було грошей. Я весь час хитався, не знаючи чи не зорганізувати-б новий об'їзд країни для збирання грошей. На протязі всього 5581 року (1821), я провадив друкування... але до Пасхи у нас не вистарчило паперу... Тоді господь прийшов до мене на допомогу з порадою. Я припинив друкування книг великого розміру і почав поки що друкувати книгу „Aleph Beth“ [в 16<sup>0</sup>] (див. мал. 6)<sup>3)</sup> та інші... А я весь час палко мріяв про подорож до Палестини, але я повинен був до від'їзду закінчити друкування книжок. І тоді господь прийшов до мене ще раз з допомогою.

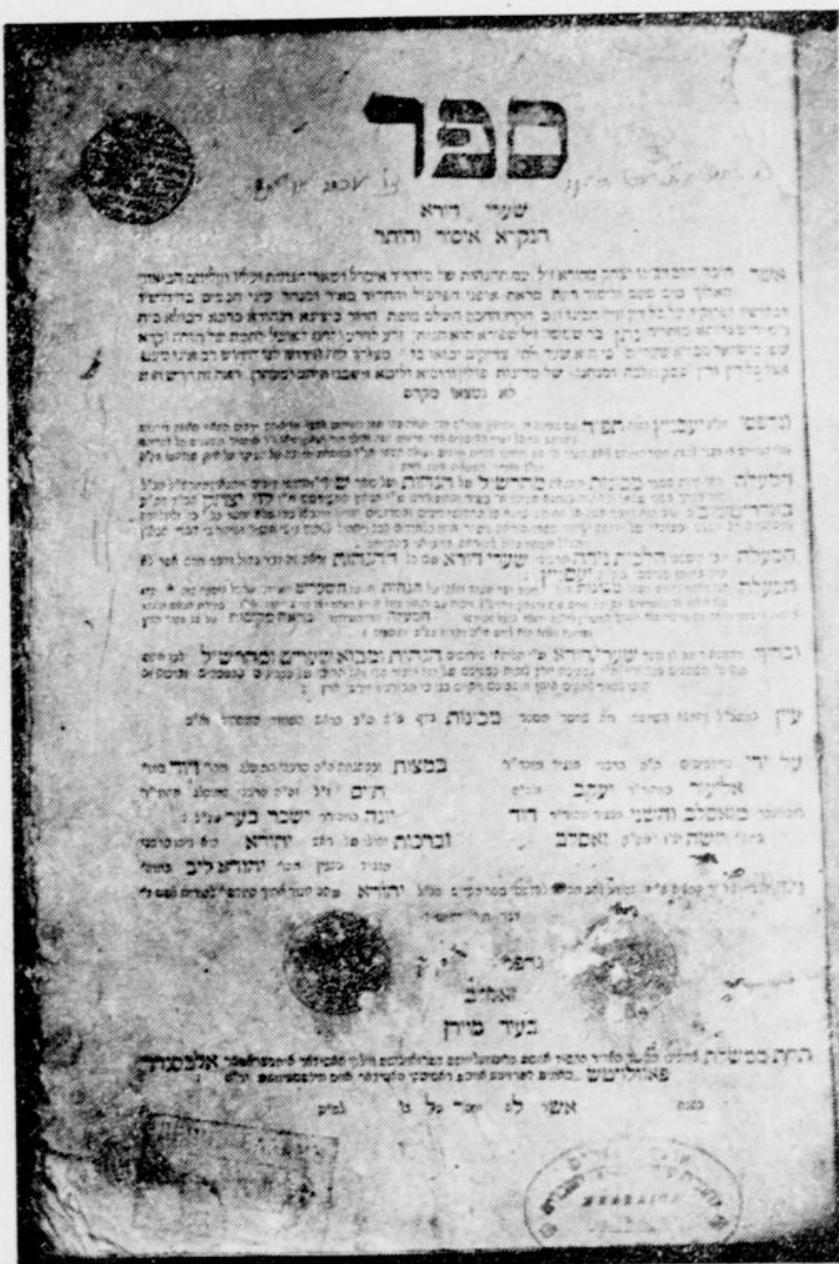
<sup>1)</sup> Торгівля книжками вважалась теж за „священну професію“ цікаві дані—A so f. Am sepher we hasepher. „Reschumoth“ т. I. Одеса, 1918, стор. 301.

<sup>2)</sup> Написи на книгах „Kanfe Jona“ (Корець, 1786) і „Likute Muhasan“ (Острог, 1809).

<sup>3)</sup> Всі знимки зроблено з книжок, що належать Єврейській Академічній Бібліотеці в Одесі.

Прийшов папір і ще напротязі 5581 року я спромігся закінчити друком книги великого, а також і маленької розміру...“<sup>1)</sup>.

Це оповідання уводить нас в обставини роботи маленької друкарні, що працювала не на широкий ринок. Така друкарня мала собі за єдине завдання обслуговувати книгою—зброю релігійних бунтарів. Вони друкують, виключно, твори вчителів хасидизму і ті твори каба-



4. Schaare Duro—Заслав 1807 р. (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

лістично-містичної літератури, що тепер мають особливе розповсюдження (наприклад: Ez Chajim, Tikune hasohar та ін.) „хасиди дозволяють собі—обвинувачували їх вороги в спеціальному посланні—друкувати всі книги кабалістів, які до цього часу були невідомі, не публікувалися, щоб від них не було заблудження“<sup>2)</sup>. Але Україна мала друкарні й іншого порядку.

Самий початок XIX віку одзначено подією в єврейській друкарській справі України. Друкар із Славути заходиться коло видання

<sup>1)</sup> „Jeme Muharnath“ т. II Jerusalem. 1904.

<sup>2)</sup> С. Дубновъ. Исторія хасидескаго раскола „Восходъ“. 1890. № 7, стор. 77, гр. I.

Талмуду. Він готовий витримати конкуренцію закордонних видавців та виходить з неї переможцем. Його перше видання (1801—1806 рр.) швидко розходиться, і він знову заходиться коло другого видання (1880—1812 рр.) та третього (1817—1822 рр.)<sup>1)</sup>. Ці видання, що до цього часу ціняться фахівцями, виконані з технічного боку бездоганно.

Але такі великі видання небезпечно починати, не забезпечивши себе від конкуренції збоку місцевих видавців-друкарів. Це можна було досягнути, завдяки системі равинських аprobacij-monopolij.



5. Horoath Sebooh—Богуслав, 1820 р. (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

Друкарі Славути, приступаючи в 1815 році до друку „Ain Iacob“ запоручилися від равинів тих міст України, ле були друкарні (Меджибож, Корець, Дубно та Порицьк) визнання за ними 15-ти літньої монополії на видання цієї книги. Равини зазначали особливу вартість цієї друкарні: „З дня заснування цієї друкарні кожний, хто є близький до друкарського жертвника, повинен відзначати...., що шрифт цієї друкарні дуже гарний та приготований досвідченими майстрами; складання цілком задовільняюче; фарба чорна й гарна; папір дуже гарної якості....; покупці також посвідчують, що книги продаються по приступній ціні.... Через це ми наказуємо, ґрунтуючися на святім законі, щоб ніхто не дозволив собі надрукувати цієї

<sup>1)</sup> R. Rabinovicz. Maamor al hadphossath hatalmud. München. 1877, стор. 112—118.

книги, ні сам, ні за допомогою яких-небудь хитрощів; ні під час друкування її, ні після....на протязі часу (15 років) які означені великими равинами“. Дуже рідко траплялося, щоб видавці вирішили надрукувати порівнюючи розповсюджену книгу, не запоручившись монополією, хоча-б на кілька років. В якій мірі рахувалися з такими равинськими постановами, можна бачити з такої характерної



6. Sepher hamidot—Aleph-Beth, s. I. et al. (1821). (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

об'яви видавця: „хай буде відомо всім друкарям, що у мене є апробація равинів та монопольне право на видання цієї книги на протязі 8-ми років; я не дружую цих постанов, жалкуючи витрат“<sup>1)</sup>.

Не виключалося, що оголошували недійсними такі постанови. Так равини Білорусії дозволили в 1816 році друкареві з Конися видати Талмуд і тим порушити 25-ти літню монополію Славутської друкарні. Цю свою постанову вони мотивували так: раз видання цілком розпродане, тим самим анулюється виключне право на нього<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Кінцевий напис у книзі „Pri haorez“ (Могилів, 1818).

<sup>2)</sup> R. Rabinovitz, op. cit., стор. 114.

В 1835 році з Славутською друкарнею сталася катастрофа (про що буде мова далі). Сучасники легко пояснили її, згадавши допущене власниками друкарні зухвале порушення високо авторитетної равинської постанови. „Образи святого закону—згадували вони—я вибачити не можу“ сказав тоді рабі Аківа Ейгер, відомий равин<sup>1)</sup>.

### III.

Єврейська книга на Україні порівнюючи довго не знала урядової цензури.

Друкарні виникали в маленьких містах, що жили по чиншовому праву, і все залежало від бажання місцевого магната. Він дивився на друкарню, як на звичайне торговельне підприємство і з ним було не тяжко полагодити справу. Ця залежність друкаря від місцевого пана яскраво висловлена в тих лапідарних написах, що друкувалися на заголовнім аркуші книги. На виданнях, наприклад, Олексенецької друкарні, друкувалися написи такого змісту: „Надруковано в Олексенці, під час господарювання пана нашого князя Йосифа Чарторизького, стольника Литовського, старости Луцького“. В Дубно, наприклад, на заголовнім аркуші містили герб місцевого магната (див. мал. 2).

Але і потім, коли цей напис змінився другим „Под владычеством кесаря всепросветлѣйшего державнейшаго великого государя императора..... самодержца всероссийскаго, всемилостивѣйшаго, да увеличится его слава“ (формули ці друкувалися єврейськими літерами в своєрідній транскрипції), на протязі, відносно, довгого часу становище мало змінилося. Цензура єврейських книг виникла в Росії тільки на початку царювання Павла I, коли було наказано „для разсмотриваній ввозимыхъ въ Россію на еврейскомъ языкѣ книгъ, опредѣлить въ Рижскую цензуру двухъ евреевъ съ приличнымъ къ таковому упражненію способностями“<sup>2</sup>). Таким чином видно, що увага була звернена тільки на книги, що привозилися з-за кордону; книжки-ж, надруковані в межах імперії, були з самого початку цілком забуті. Але її цензурний догляд над єврейськими книжками, що привозилися з-за кордону, був довгий час поставлений незадоволюючи. Почати-б з того, що Рига, де була зосереджена єврейська цензура, була далеко від єврейських районів, особливо від Литви та України. Доволі швидко було зорганізовано цензуру в Вільні (2-го березня 1800 р.). Приблизно тоді-ж єреї Волинськ. губ., подали до Радзівілівської цензури прохання, в якому поясняли, що „По своему многолюдству имъютъ не малую надобность въ книгахъ какъ для богомоленія, такъ и для обученія ихъ дѣтей закону и вѣрѣ еврейской“, а через це, для того щоб зменшити видатки, що були сполучені з транспортуванням книг через Ригу, прохали „объ учрежденіи при Радзівіловской цензурѣ еврейскаго переводчика“<sup>3</sup>). Радзівілівська цензура двічі порушувала відповідне клопотання. Двічі її було відмовлено. Однаке, фактично великих труднощів від цього для єврейського населення України не створювалося: книжки привозилися таємним способом в самих великих розмірах.

В травні 1799 року коло Радзівілівської митні були наздогнані єреї з пакою книжок; побачивши погоню, єреї зникли, захопивши з собою книжки, але дві книги випали; вони були принесені в Радзівілівську цензуру, яка відсилаючи їх генерал-прокурору, між іншим, пояснювала, що „таковая тайная провозка еврейскихъ книгъ

<sup>1)</sup> R. Rabinowicz. op. cit., стор. 118.

<sup>2)</sup> Полн. Собр. Зак. XXIV, № 18186.

<sup>3)</sup> Гессенець, op. cit., стор. 65.

черезъ границу весьма чиста, доказательствомъ чему публичная продажа на Бердичевскихъ ярмаркахъ самыхъ новѣйшихъ книгъ, печатанныхъ за границей: въ Амстердамѣ, Вѣнѣ, Львовѣ и Жолквѣ, безъ разсмотрѣнія штемпеля цензуры, да могутъ ли типографіи заграничныя относиться въ Ригу, когда въ оныхъ трехъ здѣшнихъ губерніяхъ еврейскія общества покупаютъ книги съ тѣмъ, что будь удастся провести ихъ тайно черезъ границу, тогда учинятъ имъ платежъ, и продаются тогда публично... Какъ въ сихъ трехъ губерніяхъ



7. Weziwo hakohen—Біла-Церква, 1823 р. (Із збірки Єврейської Державної Бібліотеки в Одесі).

состоитъ евреевъ до нѣсколько сотъ тысячъ и многіе продолжаютъ коммерціи книгами, то по сему никогда не можетъ за отдаленностью своей Рижская еврейская цензура прекратить тайную сю перевозку черезъ границу еврейскихъ позволенныхъ и непозволенныхъ книгъ”<sup>1)</sup>.

Довго, також, і погано було поставлено догляд надъ виданнямъ єврейськихъ книгъ Імперії (Догляд було доручено тім-же ризькимъ цензорамъ въ березні 1799 р.). Можна сказати зъ певністю: на цензурний переглядъ ішли тільки ті книги, въ цілковитй невинності якихъ були переконані їхъ видавці. За весь час царювання Павла I було заборонено цензурою, якъ зазнача Гесенъ, лише п’ять книгъ, та й то зъ самихъ незначнихъ причинъ.

Знаючи напередъ, що твори хасидсько-містичного напрямку не будуть ухвалені цензурою, хасиди воліли краще зовсімъ ігнорувати цензуру. І це їмъ довгий часъ щастливо. Радзівілівський цензоръ зазначавъ у своїмъ донесенні: „Здѣшнихъ губерній (українськихъ) рав-

<sup>1)</sup> Гесенъ, op. cit., стор. 66.

вины по случаю раздѣленія ихъ въры свободно печатаютъ свои сочиненія безъ всякаго разсмотрѣнія цензуры<sup>1</sup>). Справа дійшла до того, що австрійський уряд заборонив привоз в межі монархії єврейських книжок із Росії, з причини їх „містичного“ напрямку<sup>2</sup>).

Пройшло одначе, небагато часу, а картина різко змінилася. Єврейська книга в Російській імперії, а особливо ж на Україні, увійшла в смугу жорстоких переслідувань, але про це мова буде йти в інший раз.

\* \* \*

Єврейські бібліофіли звертали до цього часу мало уваги на витвори українських друкарень. Розбещені принадною красою італійських видань; чудовими шрифтами Амстердаму; ритованими заголовними аркушами Праги та Фюрста; екзотичною Царгородського, Салонікського та Смирнського друку—вони обминули ті убогі, іноді з наївною біdnістю прикрашені книги, яким ми присвятили цей короткий нарис.

А між тим ці книги тепер єдині, що зберіглися уламки минулого світу; вірні та вічні живі свідки боротьби, що вже замовкла.

<sup>1)</sup> Гессенъ. оп. cit., стор. 75.  
<sup>2)</sup> Дубновъ. оп. cit. № 11, стор. 63.

